

Потильчак Олександр,
доктор історичних наук, професор,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

**НЕОПИСАНИЙ ТИП НАСЛІДУВАННЯ
ДЖИЧУДСЬКИМ ДИРХЕМАМ КІНЦЯ ХІV СТОЛІТТЯ:
ДО ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ**

У квітні 2018 р. групою пошуковців-дослідників навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова поблизу села Вінницькі Стави Васильківського району Київської області було знайдено монету, попередньо атрибутовану як дирхем золотоординського карбування.

Після очищення та ретельного огляду знайденої нумізматичної пам'ятки виявилось, що перед нами нетиповий джучидський дирхем. На одній із сторін монети, пізніше визначеній як аверс, чітко проявився характерний геральдичний символ, що стилістично нагадував відомі варіанти давньоруських князівських знаків присутніх, зокрема, на монетах Володимира Святославича, Святополка Володимировича, Ярослава Мудрого та на київських денаріях Володимира Ольгердовича. Ця очевидна обставина дозволила зробити припущення про те, що виявлена монета є одним із місцевих литовсько-руських унаслідувань золотоординським дирхемам (дангам), що набули поширення на прикордонних з Ордою землях у другій половині ХІV ст.

Намагаючись знайти підтвердження цієї гіпотези ми розпочали пошук ординського прототипу монети та аналогій серед відомих та описаних у нумізматичній літературі типів унаслідувань джучидським дирхемам окресленого хронологічного періоду. Порівнюючи легенди знайденої нами монети з легендами каталогізованих емісій дирхемів Золотої Орди, описаних у праці Р. З Сагдєєвої (2005), вдалося встановити її імовірний прототип. Ним виявився дирхем хана Токтамиша карбування Сарая ал-Джадіда з датою 794, що зазначений у впорядкованому дослідницею каталозі під номером 413 [6, 47].

Візуальне дослідження знахідки підтвердило цю версію. На аверсі нашої карбівки в оточенні хвилястого ранту розміщено спрощений текст арабською

мовою в три рядки: خان / توكتاميش / السلطان (Султан/ Токтамиш/ хан). Над верхнім рядком, що містить скорочене написання титулу – «Султан», чітко видно геральдичний знак у вигляді «тризуба» з центральним «зубом» у вигляді хреста. Реверс монети містить так само обрамлений хвилястим рантом спрощений текст арабською мовою: ٧٩٤ / الجديد / ض (Карбовано / ал-Джадід / 794). Не дивлячись на незначну втрату поверхні монетного кружка всі легенди та зображення на монеті розбірливі для прочитання [Див.: рис. 1].

Рис. 1. Наслідування дирхему хана Тохтамиша карбування Сарая ал-Джадіда, 794 р. Х. із князівським знаком Ольгердовичів. Вінницькі Стави Васильківського району Київської області [1, 10]. Зображення збільшено

Проведене в лабораторних умовах метрологічне дослідження знахідки показало, що монета має вагу 0,87 г і діаметр 13,53-15,54 мм. Порівняння цих показників з метрологічними даними синхронних у часі дангів хана Токтамиша регулярного карбування та відомими нумізматам ще з 1870-х рр. денаріями Володимира Ольгердовича, показує, що наслідування відчутно поступаються вагою першим (1,3-1,49 г.) [6, 15-16], але є значно важчими за другі (0,18-0,36 г.) [3, 54]. Форма монети овальна, що є ознакою застосування при виготовленні цих монет поширеної тоді в Орді, руських і литовських землях «дротової» техніки карбування. Результати радіо-флуоресцентного аналізу монетного сплаву знахідки, проведеного приладом «Expert Mobile» показали, що наша монета виготовлена зі срібла дуже високої проби (доля маси (у %) Ag – 99.624 ± 0.019). Монетний сплав також містить невеликі домішки золота (Au – 0.251 ± 0.014) та міді (Cu – 0.125 ± 0.012). Зважаючи на такий склад лігатурного сплаву можна з

обережністю говорити про те, що в процесі виробництва монет майстри могли використовувати не стільки продукти переплавки зношеного монетного срібла та інших виробів з нього, скільки імпортовану рудну сировину. Проте слід враховувати, що неоднорідність давніх монетних сплавів може суттєво впливати на показники РФА аналізу. Наразі отримані дані можуть суттєво відрізнятись у різних точках поля поверхні досліджуваної монети.

Вивчаючи спеціалізовану нумізматичну літературу нам вдалося знайти опис аналогічної монети, виявленої у складі скарбу ординських дирхемів, знайденому ще на початку 2000-х рр. у Клімовському районі Брянської області Росії. Ще одна монета такого типу знайдена в Україні, проте обставини та локація знахідки так і залишилися нез'ясованими [5, 95]. Листування з співавтором першої публікації монети О. В. Тростьянським дозволило встановити факт наявності четвертої відомої дослідникам монети цього типу. Її було знайдено в складі невеликого комплексу синхронних у часі монет у Хоролському районі Полтавської області. Наразі ступінь рідкості описуваної монети визначається за шкалою У. Шелдона як R7 («дуже рідкісна монета» – відомо 4-7 примірників).

Відповідь на запитання щодо дати карбування наслідування видається не надто складним завданням, адже зазначений на реверсі рік карбування (794 рік Хіджри) може означати лише одне – знайдена монета могла бути виготовлена не раніше 1392 року. А ось проблема тривалості періоду карбування цього типу монет, а відтак і його верхньої дати нерозривно пов'язана з особою емітента та кореспондується з проблемою атрибуції геральдичного знаку на аверсі.

Як ми зазначали вище, стилістично подібні геральдичні знаки у вигляді «двозубів» і «тризубів» відомі нумізматам на свинцевих печатках, золотих і срібних монетах київських Рюриковичів другої половини X – першої половини XI ст. Пізніше ця геральдична традиція, мабуть як елемент спадковості влади князями литовської династії Ольгердовичів від великих князів Київських, була відроджена також на сіверських монетах Дмитра-Корибута (1372-1379) та київських денаріях Володимира (1362-1394) [Див.: рис. 2].

2.1

2.2

2.3

**Рис. 2. Абриси аверсів денаріїв Дмитра-Корибута Ольгердовича (2.1) Володимира Ольгердовича (1) [8, 313] та знайденої монети (2.3).
Зображення збільшено**

Зауважимо, що на момент карбування дирхемів-прототипів з іменем Токтамиша (1392/1393 рр.) Дмитро Корибут вже не княжив у Брянську, а відтак саме київський князь Володимир Ольгердович є найбільш вірогідним емітентом наслідування цього типу. Прийняття цієї версії означає, що період емісії дирхемів Токтамиша з датою 794 і князівським знаком Володимира Ольгердовича тривав близько двох років, адже до осені 1394 р. київський князь був зміщений зі свого столу великим князем Литовським Вітовтом Кейстутовичем [4, 58; 3, 44].

Підсумовуючи зазначимо, що попереднє дослідження та атрибуція виявленої нумізматичної пам'ятки дає підстави стверджувати: описувана монета є маловідомим, рідкісним і малодослідженим у нумізматиці типом наслідування дирхему (дангу) хана Токтамиша карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362-1394). Присутність на атрибутованій монеті князівського знаку може свідчити про офіційний характер цієї емісії та її належність до регіональних регулярних наслідувань джучидських монет. Високий ступінь рідкості монети дозволяє застосувати щодо цього артефакту положення пункту 3.12.2 наказу Міністерства культури і мистецтв України від 25 жовтня 2001 р. № 653 «Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання».

Список використаної літератури

1. Наслідування дирхему хана Тохтамиша карбування Сарая ал-Джадіда 794 р.х. (1391-1392 р.). Інв. № 33 // Польовий опис постійно діючої нумізматичної експедиції за темою «Грошовий обіг Правобережної України у XVI–XVIII ст.ст. (регіон Південної Київщини та Середнього Поросся)» / Навчально-наукова лабораторія експертизи культурно-історичних

цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова. – 10 арк.

2. Антонович В. Б. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира / В. Б. Антонович // Труды III Археологического съезда (Киев, август 1874 г.). – Т. II. – К., 1878. – С. 151-157.

3. Котляр Н. Ф. Монеты Владимира Ольгердовича / Н. Ф. Котляр // Нумизматика и сфрагистика. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. IV. – С. 42-67.

4. Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской: Литовский период / П. Г. Клепатский. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 480 с.

5. Тростянский О. В. Новый тип монет Киевского княжества конца XIV в. / О. В. Тростянский, Б. И. Леонов // Нумизматика Золотой Орды: Научный ежегодник – 2016. – № 6. – С. 95-97, 156.

6. Сагдеева Р. З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды / Р. З. Сагдеева. – Москва, 2005. – 80 с.

7. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – Москва: Палеограф, 2003. –

8. *Хромова І.* До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів / І. Хромова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – Ч. 15. – С. 304-315.